

הפרשת תרומות ומעשרות מאוכל הנאכל על ידי הדחק
- על ההבחנה בין "רע" ל"אינו מאכל"

הרב שמעון בירן

ראשי פרקים

- א. פתיחה.
- ב. הכלל הדורש ראוי למאכל.
- ג. הצגת הבעיה בענין מאכל ע"י הדחק - סוגית תלתן וכרשינים.
- ד. תלתן - חיובו במעשרות.
- ה. כרשינים - חיובם במעשרות.
- ו. קושיה על תלתן וכרשינים מהכלל במעשרות שצ"ל מאכל אדם.
- ז. תשובה בנושא תלתן - מדוע חייב בתרומות ומעשרות.
- ח. מאכל אדם מדאורייתא: הנאכל לרוב בני אדם או למיעוט.
- ט. סיכום ביניים.
- י. כרשינים דווקא; "אוכל" - הנאכל לרוב בני אדם.
- יא. שיטת ביניים: כרשינים דווקא, אך שאר מאכלי דחק חייבים מדינא.
- יב. חידוש: חילוק בין שני סוגי מאכל על ידי הדחק.
- יג. שיטת הסוברים שכרשינים הם אב-טיפוס לחיוב אוכל הנאכל ע"י הדחק.
- יד. סיכום.

א. פתיחה

בהפרשת תרומות ומעשרות ישנה הפרשה מן הרע על היפה, ודינה שמועילה בדיעבד. פסק השו"ע, ובעקבותיו רוב האחרונים, שבזמן הזה מועילה הפרשת תרומה גדולה ותרומת מעשר מן הרע על היפה, אפילו לבתחילה. אך ישנה הפרשה ממה שאינו מוגדר אוכל. הפרשה כזו אינה מועילה כלל. זו הפרשה מהפטור על החיוב. וכ"ש שמיניה וביה אין חובה לתרום כלל. (ויש גם רע על היפה שאמרו לחזור ולתרום - קישות ונמצאת מרה, וזו סוגיה נפרדת).

השאלה היא, מתי האוכל מפסיק להיות "רע" בלבד, והופך להיות "אינו מאכל"?

ההבדל בין הפרשה מן הרע על היפה להפרשה ממה שאינו אוכל מודגש יפה במשנה (תרומות פ"ב מ"ו):

"זה הכלל... וכל שאינו כלאים בחבירו, תורם מן היפה על הרע, אבל לא מן הרע על היפה. ואם תרם מן הרע על היפה תרומתו תרומה חוץ מן הזונים על החטים, שאינו אוכל".

(הזונים הם זרעונים שחורים הנמצאים בחטים ומשמשים מאכל עופות - כר"צ הלכות פסוקות פ"ב/א).

ומפרש הר"ש:

"זונים מין חטים, ואינו מאכל אדם, ומקיימים אותו ליונים, כדפרשינן בריש כלאים".

וכן ברמב"ם (תרומות פ"ה ה"ג):

"ורבי פרח מן הרע על היפה פרוחחו תרומה חוץ

ונפסק בשולחן ערוך (סי' של"א סנ"ג):

"זונים אינן אוכל אדם, ולכן אם תרם מהם אין תרומתו

תרומה".

א"כ, יש לנו מצד אחד דברים שהם "רעים" אך כשרים להפרשה, ומצד שני זונים וכדו' שאינם ראויים כלל להפרשה. מה ההבדל?

נראה להגדיר את הדברים על פי ההתייחסות ל"מאכל הנאכל על ידי הדחק". מאכל הנאכל על ידי הדחק עומד בדיוק על הגבול בין "רע" ל"אינו מאכל". אם נדע להגדיר מהו מאכל הנאכל על ידי הדחק, ומה דינו, תתבהר הסוגיה. תחילה נביא את מקור הדין שצריך להפריש רק ממאכל אדם.

ב. הכלל הדורש ראוי למאכל

נאמר במשנה (מעשרות פ"א מ"א):

"כלל אמרו במעשרות: כל שהוא אוכל ונשמר וגידוליו מן הארץ חייב במעשרות. ועוד כלל אחד אמרו: כל שתחילתו אוכל וטופו אוכל אע"פ ששימרו להוסיף אוכל - חייב קטן וגדול. וכל שאין תחילתו אוכל אבל סופו אוכל - אינו חייב עד שיעשה אוכל".

מפרש הפני משה:

"כל המעשרות וכן התרומה נכללו בכלל הזה לענין החיוב

והפטור".

בירושלמי (מעשרות פ"א ה"א) הובאו מקורות מהתורה לכלל הזה שדווקא אוכל חייב במעשרות, ע"פ הפסוק בדברים י"ד: "עשר תעשר את כל תבואת זרעך":

"הייתי אומר: כל הדברים יהו חייבין במעשרות?

תלמוד לומר: את כל תבואת זרעך - ריבה.

וריבה שאר זרעוני גינה שאין נאכלים?

כתוב: תבואת זרעך, וכתוב: היוצא השדה שנה שנה. הא

כיצד? טול מבינתיים דבר שהוא אוכל ונשמר.

אית דבעי משמיענה מן הדא:

עשר תעשר - כלל. את כל תבואת זרעך - פרט. וכלל ופרט

- אין בכלל אלא מה שבפרט.

אין לי אלא תבואה, קטנית מנין?

ת"ל: וכל מעשר הארץ מזרע הארץ מפרי העץ לה' הוא -

לרבות זרע שום שחליים וגרגר.

או יכול שאני מרבה לוף העליון (וי"ג. זרע ליה

העליון. ובתוס' בכורות נ"ד ע"א ד"ה ושבי' מרבה אף

העליון - ירו' תבונה) וזרע כרישין זרע בצלים זרע לפת

וצנונות ושאר זרעוני גינה שאינן נאכלין?

ת"ל: מזרע הארץ - ולא כל זרע הארץ.

פרי העץ - לרבות כל פירות האילן.

יכול שאני מרבה חרובי שיטה וצלמונה וחרובי גדירה?

ת"ל: מפרי העץ - ולא כל פירות האילן".

(פירש המהר"א פולדא: "כל הני חרובין רעים ואינם

נאכלים". ופירש הרש"ס: "שמות מקומות הן וחרובין דיזהו

אינן מאכל אדם".)

עד כאן הירושלמי, ולימוד דומה בספרי.

הפרשנים מוסיפים עוד להטביר מה לא נכלל במסגרת "אוכל" המוזכר במשנה:
פיהמש"ג לרמב"ם: אוכל - לאפוקי כופר, איסטיס וחריע ודומיהן (ראה פאה פ"א).
מהר"א פולדא: "כלל... לאפוקי סטים שאלו אין אוכל אע"פ שנאכלים על ידי הדחק". וזהו לשון רע"ב.
ר"ש סיריליאו למשנה: "כל שהוא אוכל לאדם, למעוטי לא הביא שלישי דלא חשיב אוכל כדמפרש מתני'".

ופסק הרמב"ם (תרומות פ"ב ה"א):
"כל אוכל אדם הנשמר שגידוליו מן הארץ - חייב בתרומה".
ובהלכה ג' כתב:
"זרעוני גינה שאינם נאכלים... פטורים מן התרומה ומן המעשרות".

ג. הצגת הבעיה בענין מאכל על ידי הדחק - סוגית תלתן וכרשינים

במשנה הראשונה של מסכת מעשרות ראינו שרק מה שהוא "אוכל" חייב במעשרות. ומפירשי המשנה כתבו - למעוטי סטים וקוצה שנאכלים רק על ידי הדחק. מה שנאכל על ידי הדחק - פטור מדינא מתרומות ומעשרות. כנגד זה יש סוגית תלתן וסוגית כרשינים.

נאמר במשנה מעשר שני (פ"ב מ"ג-מ"ד):
"תלתן של מעשר שני... ושל תרומה... כרשיני מעשר שני... ושל תרומה".
רואים ממשניות אלו שתלתן וכרשינים יש בהם מעשר שני ותרומה, למרות שהם אינם מאכל אדם אלא בדוחק!

ד. תלתן - חיובו במעשרות

נאמר במשנה (תרומות פ"י מ"ה-ו'):
"תלתן שנפלה לתוך הבור של יין... היו לו תבילי תלתן של טבל, כותש ומחשב כמה זרע יש בהם ומפריש את הזרע ואינו צריך להפריש את העץ".
בלומר, מדובר כמו בתבואה, שהגרעינים נאכלים. אומר הרמב"ם בפיהמש"ג:
"תלתן - ידוע ובערבי חלבה. וידוע כי תרומה ומעשר שני אין חייב בהן אלא הזרעים הנאכלים בלבד".
וחיובו במעשרות ברור מתוך המשנה במעשרות (פ"א מ"ג):
"מאימתי הפירות חייבין במעשרות... התלתן משחמח".

ה. כרשינים - חיובם במעשרות

נאמר במשנה תרומות (פי"א מ"ט):
"כרשיני תרומה מאכילים אותם לבהמה ולחיה".
ונפסק ברמב"ם (תרומות פ"ב ה"ב):
"הכרשינים, אע"פ שאינם מאכל אדם, הואיל ואוכלים אותן בשני רעבון חייבין בתרומה ומעשרות".

וכן פסק בהלכות מעשר שני (פ"ב ה"ד):

"הכרשינים הם הנקראים בערבי כרסנא ואינם מאכל אדם וגם כן הקפיד עליהם שיאכלו צמחונים ממעות מעשר שני קודם שתייבשו ויפסלו מאוכל אדם".

א"כ, שוב יש לנו אוכל, שהוא אינו מאכל אדם, ואעפ"כ חייב בתרו"מ! הרדב"ז מציין שמקור הרמב"ם בירושלמי חלה, שם מבארים שגזרה זו של רבנן נגזרה בימי הרעב של זוד. ומוסיף הרדב"ז:

"וכיון שגזרו עליהם, חייבין אפילו שלא בימי רעבון, שאיננו בדין שיהיו בזמן אחד חייבין וזמן אחר פטורין". אמנם, אין דינם ממש כמו מאכל אדם. מביא הרדב"ז את המשנה בתרומות (פי"א מ"ט) שהבאנו לעיל:

"כרשיני תרומה מאכילין אותן לבהמה ולחיה".

אומר הרדב"ז:

"ומפני שעיקרן לבהמה - מאכילין אותן לבהמה, דאי

עיקרן לאדם - אסור ליתן לבהמה משום הפסד תרומה".

כמו כן פוסק הרמב"ם (תרומות פי"ב ה"ז):

"החלתן והכרשינים של תרומה, הואיל ואינן מאכל אדם -

הרי זה מותר לעשות כל מעשיהן בטומאה, ואינן נזהר אלא

בעת שרייתן במים... לפיכך נותנים תרומת תלתן וכרשינים

לכהן עם הארץ".

וכן מסביר הרע"ב (בתרומות פי"א/מ"ט):

"כרשיני תרומה עיקרם למאכל בהמה, דאי עיקרם למאכל

אדם היה אסור להאכילן לבהמה. ומכל מקום חזו קצת למאכל

אדם. דאי לא הונו חזו כלל לאדם לא היו מפרישים עליהם

תרומות ומעשרות. דמידי דלא חזו לאדם - אין מפרישים

עליו תרומות ומעשרות".

מכל מקורות אלו רואים שיש לכרשינים חיוב בתרומה, והם אינם נחשבים ל"פטור". אך יש להם דינים מיוחדים לקדושת תרומה זו.

נשים לב בדברי הרע"ב, שהוא מגדיר כרשינים כ"חזו קצת למאכל אדם". יש להניח שכוונתו ל"נאכל על ידי הדחק". ורואים שלדעתו מאכל הנאכל על ידי הדחק, מפרישים עליו תרומות ומעשרות, אך מצד שני מותר להאכילו לבהמה!

ו. קושיה על תלתן וכרשינים מהכלל במעשרות סצ"ל מאכל אדם

מכאן לשאלה שמעלה המשנה ראשונה (תרומות פי"א מ"ט, ומעשרות פי"א מ"א):

"וצריך לחלק מ"ש מהא דאמר בריש מס' מעשרות ספיחי

סטים וקוצה פטורין ממעשרות שאינם אוכל אע"פ שנאכלים

על ידי הדחק".

אותה שאלה נשאלת על ידו במסכת מעשרות. וכן שואל ה"חזון נחום" (למעשרות א/א - כרס ציון ח"ב).

ובמעשרות יישוב המשנה ראשונה:

"וצ"ל דהני חשיבי טפי".

אך לא מבואר מספיק. בעמוד הימיני (עמ' רפ"א ד"ה עכ"פ) הרב ישראלי מקשה:

"דברי המ"ר אינם מספיקים, כיון דהנימוק הוא מצד

שנאכלים בשני רעבון, אין טעם לחלק בין חשובים יותר

לחשובים פחות".

דרוש א"כ הסבר: מה בין כרשינים וחלתן לבין ספיחי סטים וכד' מה היא ההגדרה הרלליח לאורל החינר כתרומה?

ז. תשובה בנושא תלתן - מדוע חייב בתרומות ומעשרות

יש מפרשים המתיחסים למשנה מעשר שני (פ"ב מ"ג) וכותבים שתלתן כשהוא צעיר ("צמחונים") הוא ראוי למאכל אדם.
בפסוק מדובר על העץ של התלתן, שכן הזרעים כבר ראינו לעיל במשניות שחייבים בתרו"מ.

ופוסק הרמב"ם בהלכות תרומות (פ"ב ה"ח):

"התלתן, אע"פ שאינו אוכל אדם כשיקשו, הואיל ורוב האדם אוכלין אותו בתלתן - הרי הן חייבין בתרומה ומעשרות".

ומחלקים מפרשי הרמב"ם בין תלתן לחבילות תלתן בעקבות קושית הראב"ד.

אלא שיש בתלתן בכל זאת קולות בענין התנהגות של קדושה. וכך כותב הרמב"ם (תרומות פי"א ה"ט):

"כהנת שחפפה ראשה בתלתן של תרומה... ומפני מה הותרו הכהנים לחוף שערן בתלתן של תרומה מפני שאינו ראוי למאכל אדם".

על מה מדבר הרמב"ם כאן?

כנראה מדבר על כך שהתלתן שחפפו בו היה מבוגר, כי אם חפפו בו כשהוא צעיר - הרי הוא היה ראוי למאכל אדם, כפי שהרמב"ם בעצמו אומר.
גם באחרונים מובא החילוק הזה בין תלתן צעיר לתלתן מבוגר, ועל פי זה תוסברנה הלכותיו:

פוסק השערי צדק (פ"ב ה"ב):

"...וכן אפילו אם יתקשו אח"כ ולא יהיה עוד מאכל אדם כמו התלתן, כיון שרוב בני אדם אוכלים אותם בתחילתן - חייבין".

אבל מאכלי בהמה וזרעוני גינה שאינן נאכלים, כגון זרע הלפת וצנונות ובצלים וכיוצא בהם פטורים".

ובסגנון הזה גם בכרם ציון (הלכות פסוקות פי"ד ה"ב).

*עולה מאלה השאלה, האם התלתן חייב בתרומות ומעשרות גם לאחר שהוא מתקשה? יש צד לומר שבגלל שבצירותו חייב בתרומות ומעשרות, כך גם בזקנותו, ואע"פ שבשלב הזקנה כשהוא קשה ישנן קולות בנושא דיני הקדושה. החזו"א (מעשרות ב/ו ד"ה ר"מ) כתב:

"ולא נתבאר אם חייבין גם אחר שהוקשו או דווקא בתחילתן".

ובמראה הפנים (ירושלמי מעשרות טוף פ"ד) כתב:

"כל זמן שהוא ראוי לאכילה מחייב במעשרות, ולבסוף כשיתקשה ואינו ראוי לאכילה - פטור, וכגון בתלתן. דחנינן שם: התלתן משחצמח, וכשיתקשה אינו ראוי לאכילה - פטור, והיינו אם לא הפריש החרומה והמעשרות עד שנתקשו - אז פטור הוא, אבל בתחילה, כשהן רכין, חייבין הן בתרומה ומעשרות".

לעומת זאת לדעת הצפנת פענח (הל' תרומות פ"ב ה"ד) התלתן חייב במעשרות גם לאחר שיתקשה. הסיבה: גם לאחר שמתקשה הוא עשוי לטעמא. אמנם בדרך כלל תבלין העשוי לטעם אינו חייב בתרומות ומעשרות, אך כאן שמלכתחילה היה עליו שם אוכל, לא פקע ממנו שם אוכל אפילו שהוא ראוי עכשיו רק לטעמא. ברם, אם אכן יש צמח שלאחר שמתקשה או מזקין אינו ראוי

לסיכום: אין לנו הוכחה מתלתן שמאכל הנאכל על ידי הדחק חייב בתרומות ומעשרות, כי תלתן נאכל בשופי כשהוא צעיר.
צמח שהיה ראוי לאכילה, והפך ללא ראוי כלל - פקע ממנו חיוב תרומות ומעשרות לכו"ע. אמנם כל עוד הוא ראוי לאכילה - חייב בתרומות ומעשרות.

ח. מאכל אדם מדאורייתא: הנאכל לרוב בני אדם או למיעוט

הסבר אזור לגמרי לביאור חיוב תלתן בתרומות ומעשרות מופיע בברטנורא למשנה (מעשר שני פ"ב מ"ג).

"אע"ג דתלתן לאו אוכל גמור הוא, ואין תרומה נוהגת

בו אלא לפי שנאכל לקצת בני אדם".

ובעקבות זאת כותב הרב ישראלי (עמוד הימיני עמ' רפ"א ד"ה והנה):
תלתן יש הסבר שונה מאשר כרשינים. תלתן נאכל לקצת בני אדם בכל השנים (לא רק בשני רעבון). בגלל זה הוא נזרע גם למאכל אדם. הוא בכלל החיוב הכללי "אלא שהקילו בו בפרטים מסוימים".

לעומת זאת כרשינים בשנים רגילות אינם משמשים למאכל כלל, רק בשני רעבון, ובימי דוד גזרו עליו. זאת הסיבה שהקלו להאכיל כרשינים לבהמה אך לא הקלו בתלתן.

(יש כמובן להבחין בשיטת הרע"ב בין מאכל הנאכל לקצת בני אדם - תלתן, לבין מאכל הנאכל קצת לאדם - כרשינים. הראשון הוא אוכל טוב, אך אין רגילים כולם לאוכלו, רק חלק מהאוכלוסיה. השני במהותו קשה לאכילה - על ידי כולם.)

כל זה מסביר הרב ישראלי אליבא דשיטת הרע"ב. אלא שקשה על שיטה זו מאזוב וקורנית שאינם חייבים בתרו"מ אא"כ זרעם בפירוש למאכל אדם, למרות שיש קצת בני אדם שאוכלים אותם בכל השנים. ולכן נקיט בסוף להסביר את תלתן כמו הרמב"ם, שהקולא של תלתן נובעת מכך שמתקשה בזקנותו, ושחיוב תרו"מ חל רק על פירות הנאכלים לרוב בני אדם - עיין לקמן פרק י'.

יש לציין, שרעיון זה שמאכל אדם הוא גם מה שנאכל ל"קצת בני אדם" במשך כל השנה, כלומר לסקטור מסוים באוכלוסיה, נמצא גם בהמעשר והתרומה (פ"ג אות ל"ח) בדיון שלו לגבי קליפות. שם הוא מסיק על סמך תוספתא (פ"י):

"קליפת אתרוג, אף שאין דרך בנ"א לאכול אותן, מ"מ

כיון שבני הכפרים שדרכם לאכול אכילה גסה אוכליו אותן,

נקרא עליהן שם אוכל".

לעומת זאת בערוך השלחן (נ"ד/ג') כתב:

"הרמב"ם פסק דכל הפירות חייבים מדאורייתא לבד

חרובין מפני שאינן מאכל לרוב בני אדם".

שיטת הרע"ב בהסבר ענין תלתן היתה שהתלתן נאכל לקצת בני אדם בכל השנים. מסתבר שמדובר על חיוב דאורייתא, והנה כלל זה אינו כמו שאומר כאן ערוה"ש שצריך להאכל לרוב בני אדם על מנת להחשב כמאכל אדם מדאורייתא. (וכן הראה בציץ אליעזר ח"ב סוף סי' ז' מרמב"ם זה, שהנאכל על ידי מיעוט בני אדם אינו חייב מדאורייתא, אלא, לדעתו, רק מדרבנן.)

לקמן נראה גם את שיטת הרצ"פ פרנק, שמאכל הנאכל על ידי הרבה בני אדם במקום מסוים - הוי אוכל.

כמו כן נראה שהגדרים להלכה משתנים בשל גזירת חז"ל בענין כרשינים, שכללה בתוכה גם את המאכל הנאכל על ידי הדחק. שם יתקיים דיון, על מה חז"ל גזרו: על מאכל המאכל לרוב בני אדם או על מאכל המאכל על ידי הדחק.

על ידי הדחק, ובדרך כלל אינו נאכל, אינו חייב בתרומות ומעשרות אפילו לא מדרבנן, והגדר נשאר כמו כאן, גדר דאורייתא שצריך להאכל על ידי רוב בני אדם (ודלא כרע"ב בענין תלתן).

לעומת זאת, למי שסובר שגזירת חז"ל הרחיבה את הידיעה לכלול גם מאכלים שלא היו חייבים מדאורייתא, הרי שההגדרה לפי רבנן יכולה להשתנות.

ט. סיכום ביניים

לגבי תלתן אכן יש כאן מקרה מיוחד של פרי שבתחילתו ראוי למאכל אדם ואח"כ לא, וצ"ל שכל ההפרשות מתיחסות למקרה שהוא צעיר. יש להסתפק אם חייב בתרומות ומעשרות גם כשהוא מבוגר. בכל אופן, יש לומר שכל הקולות של קדושה מתיחסות לאחר שהוא מבוגר.

הזכרנו גם את שיטת רע"ב, שתלתן נאכל על ידי קצת בני אדם בכל השנים, ולכן דינו שונה מאשר שאר מאכלים שראויים רק על ידי הדחק.

לגבי כרשינים עדיין אין לנו הסבר מניח את הדעת מדוע הוא, שנאכל על ידי הדחק, חייב במעשרות, וירקות אחרים הנאכלים על ידי הדחק פטורים ממעשרות.

(ועוד נזכיר שלא מובן מדוע אם הוא חייב במעשרות - מותר להאכילו לבהמה!)

ולכן לכאורה לא ברור על מה מסתמך השערי צדק (פ"ב ה"ב) כשכותב שחיוב תרומות ומעשרות חל על "כרשינים וכינוצא בנ".

וכן לשון ערוך השלחן (תרומות נ"ד/ז): "כל דבר שהוא מאכל אדם אפילו ע"י הדחק כמו בשני רעבון, כהמין כרשינים שהיה בזמן הש"ס".

בענין הפתרון, ישנן שתי גישות להתייחס לסוגיית כרשינים: האחת רואה בכרשינים מקרה מיוחד, ואין ללמוד משם חיוב למאכלים אחרים.

גישה שניה רואה בכרשינים אב טיפוס לגזירת חז"ל כללית, האומרת שאוכל הנאכל על ידי הדחק - שם אוכל עליו, וחייב בתרומות ומעשרות.

י. כרשינים - דווקא; "אוכל" - הנאכל לרוב בני אדם

במסגרת דיון בענין הפרשה מעלים של ירק על ירק (בהר צבי זרעים ח"א סס"ח) מביא הרצ"פ פרנק את דעת רי"ץ הלוי:

"על דבר אשר כתב לי בשם הרב הגאון ר' יוסף צבי הלוי דפשיטא ליה דעלי ירק כמו צנון וכדומה, שנוהגין לאוכלן רק בשני רעבון, דאין בהם איסור טבל כלל. ולדידי מיבעיא טובא..."

לרי"ץ הלוי יש לכאורה הוכחות שמאכל על ידי הדחק לאו כלום היא מהגמרא (בבא קמא ק"י ע"א):

"דכי אכיל על ידי הדחק אכילה גסה היא, ואכילה גסה לאו כלום הוא..."

"א"כ רואים שאכילה על ידי הדחק לא שמה אכילה גבי אדם. (הרב פרנק דוחה את הראיה מב"ק, וטוען:

"...אין הנדון דומה להיא דב"ק, דעצם האכילה בשעתה היא ע"י הדחק, שקשה לו האכילה, וכללא הוא דכל אכילה על ידי הדחק לאו אכילה היא. משא"כ בנ"ד, כשמטבלין את

ועוד הוכיח הרי"ץ הלוי, שמזה שהוכרחו לגזור על כרשינים בשני רעבון, סימן שמדינא אינו חייב.
כלומר: אין ללמוד מדין כרשינים לדין כללי של אוכל הנאכל על ידי הדחק בשני רעבון.

בדרך זו נוקט גם הרב ישראלי (מובא בציץ אליעזר ח"ב סי"ז אות א'). הוא מעמיד את סוגיית כרשינים מול סוגיית טטים וקוצה, בצורה שהבין הרי"ץ הלוי, כלומר: אין ללמוד מכרשינים לכל דבר שנאכל על ידי הדחק, והגזירה היתה אך ורק בכרשינים.
מדוע? מה ההבדל?

עוד מקשה הוא בעמוד הימיני (עמוד רפ"א) מאי שנא כרשינים מאיזוב, סיהא וקורנית שאם זרעם למאכל אדם חייבים, אך אם זרעם לבהמה פטורים. כרשינים זה מאכל בהמה - ומדוע דווקא עליו גזרו?
אלא מסביר הרב ישראלי שהגזירה לא היתה על כל מה שראוי לאכול בשני רעבון, אלא על אותם ירקות שאכלו בשעתו בימי דוד. מה שהיה אז הוא אשר נגזר עליו. וכן מפרש המהר"א פולדא.

טטים וקוצה, וכמובן עלי צנון וקליפות תפוזים, לא היו בנמצא. לכן לא נכללו בגזירה. זו גזירה פרטית ולא כללית.
ובעמוד הימיני (עמוד רפ"א ד"ה ואפשר), מוסיף עוד שאולי הגזירה היתה רק על מינים כאלה שצומחים לבד בשני רעבון ללא מים, או שמחזיקים מעמד באחסון זמן רב. ולכן אזוב וכו' וכן ספיחי טטים לא נכללו בגזירה. מסקנתו א"כ היא:

"וע"כ, גם מינים הנאכלים לאדם בשנים כתיקונם, כל שאינו מאכל רוב אדם ואינו אלא מאכל של דחק - אינו חייב בתרומות ומעשרות.

וע"כ הסיאה והאיזוב וכו', רק אם זרעם בפירוש למאכל אדם - חייבים, כיון שבדרך כלל אינו נאכל".

לא די שמאכל נאכל לקצת בני אדם. זהו מאכל על ידי הדחק. אין רגילות לאוכלו. הוא איננו אוכל מדאורייתא, וגם רבנן לא גזרו לחייבו. רק בכרשינים גזרו. רק במקרה שזורעים בפירוש למאכל אדם - יש חשיבות לירק וחייב בתרומות ומעשרות.

(ויעוין ערוך השלחן נ"ד/ח' שהסביר חילוק בין אזוב לבין כרשינים, שבאזוב לא כל המין טוב, ובכרשינים כל המין טוב, לכן באזוב תלוי בדעת האדם).

מדברי החזו"א (מעשרות א/ל) יוצא גם כן, שהגדר הקובע אם מאכל הוא "מאכל אדם" או לא, הוא אם עומד ברובו לכן או לא:

"הנה דבר שרובו עומד לכן ודאי חשיב אוכל... אבל דבר שרובו לאיבוד, רק מיעוטו משתמש בו לטיגון - הוי כקורא, דאע"ג דראוי לאחר שליקה, מ"מ לא חשיב אוכל".

לפי דברים אלו של החזו"א, ברור שא"א לומר על קליפות שבשנות רעבון אנשים אוכלים, שהם עומדים בשנים רגילות למאכל אדם. וכן לא על דברים אחרים כדוגמתם.

ואכן החזו"א סבור, שהגזירה בכרשינים היא דווקא על כרשינים. בן קצת משמע בדבריו (מעשרות א/כ"ב):

"לאחר שנהגו מעשר בקטניות לא נהגו בכרשינים. ומשמע דאף אם זרען לאדם נהגו בהן דין בטלה דעתו. ולאחר שאכלום בימי רעבון... ראו חכמים לחייבם כיון שרגילים בהן. ואפשר כיון דקרבו בני אדם דעתם עליהם גזרו חכמים שהו בכלל הטניוח"

מזה משמע שלפי החזון איש הגזירה היתה רק על אותם כרשינים שאנשים קרבו דעתם אליהם. ולא גזירה כללית.
לפי זה י"ל, שדבר הנאכל על ידי הדחק אינו נחשב אוכל ופטור מתרומות ומעשרות.

לסיכום שיטה זו יש לומר, שהקריטריון לקבוע אם מאכל חייב בתרומות ומעשרות או לא הוא: האם הוא נאכל על ידי רוב בני אדם. זהו הגדר מדאורייתא, שנלמד במשנה במעשרות וכמובא בירושלמי, זהו "מאכל אדם". חז"ל לא שינו גדר זה, וענין כרשינים הוא חריג.
בכך מצטרפים למעשה להגדרות של ערוך השלחן בענין חרובין. (כמובן שערוה"ש עצמו סובר ש"כרשינים - וכל כיוצא בו", לאמר: הגדרת הדאורייתא היא דבר אחד, אך חז"ל באו והרחיבו את היריעה. זו היא השיטה שנביא אח"כ).

יש לברר לפי בעלי שיטה זו, מהו דין פרי גמור הראוי לאכילה, אך איננו נאכל על ידי רוב בני אדם בשל יוקרו (פירות טרופיים), בשל כך שיש פירות יותר טעימים ממנו (בחרוב, אתרוג), בשל צבעו המוזר (גזר חיור) או בשל גודלו (אפרסק קטן, בטטה גדולה). החקירה היא: האם הכלל שיהיה "מאכל רוב אדם" (או "רובו עומד לכך") נאמר רק על פירות שדוחק לאוכלם, כמו כרשינים אזוב וכו', ושהדוחק לאוכלם הוא הגורם שנאכל למיעוט בני אדם, אך כל פרי שראוי בשופי לאכילה, ורק בגלל סיבות חיצוניות אין אנשים אוכלים - פשיטא שחייב בתרומות ומעשרות. או שמא נאמר שפרי המוגדר כמאכל הוא רק שמנהג רוב האנשים לאוכלו.
מסתבר כצד הראשון.

כמו כן אפשר לומר, שכל שבמינו חייב, אין גודלו/צבעו משנה את הדין שחייב בתרומות ומעשרות.

בענין חקירה זאת, עיין עוד לקמן פרק י"ב בדברי הרב פרנק ואחרונים נוספים, שכל שהמאכל נוח למאכל, ורק מסיבות של התפנקות אין אוכלים, הוי מאכל שחייב מדינא בתרומות ומעשרות.

י"א. שיטת ביניים: כרשינים דווקא, אך שאר מאכלי דחק חייבים מדינא

רצ"פ פרנק דוחה את הרי"ף הלוי וראיותיו וכותב:
"עדיין יש לנו לומר, דכל ירק עשב במקום ובזמן שאוכלין אותו בני אדם אין לנו אלא מקומו ושעתו, ולעת כזאת אוכל הוא, והרבה בני אדם אוכלים אותו".

כלומר: מה שהרבה בני אדם אוכלים במקום זה בשעה זאת - אז כאן ועכשיו הוי אוכל. בתנאי: שפיזית לא קשה לאכול אותו, כפי שהוא עצמו חילק בין מאכל שקשה לאוכלו, לבין מאכל שעל ידי טיבול בציר וכדו' ניתן לאוכלו בשופי.
לעיל הזכרנו את שיטת ערוה"ש, וצרפנו גם את החזו"א והרב ישראלי, שהגדרת אוכל הוא הנאכל לרוב בני אדם. לעומת זאת, שיטת הרע"ב היא שהנאכל לקצת בני אדם הוי אוכל - מדאורייתא.
כאן לכאורה הגדיר הרב פרנק הגדרת ביניים: הגדרת אוכל כוללת גם מה שנאכל על ידי "הרבה" בני אדם (אולי אפילו לאו דווקא רוב!) במקום מסויים.

א"כ, מדוע היתה גזרה מיוחדת על כרשינים? הרי הם נכללים בקטגוריה של הגדרה זאת שבאותו מקום וזמן אכלו אותם!

בבאר הרב פרנק, שלמעשה כל ירק שאינו מיוחד למאכל אדם או לבהמה - תלוי במחשבתו (על סמך משנה פ"ח שביעית ורדב"ז תרומות פ"ב ה"ב המסליך לענין מעשרות). וכן מאכל בהמה - אס חשב עליו לאדם - חייב בתרומות ומעשרות.

גם הכרשינים, בדרך כלל סתמן לבהמה ולא לאדם. ובזמן דוד חשבו עליהם לאדם. (דלא כמו החזו"א לעיל שאמר שלו היו חושבים עליהם לאדם - בטלה דעתם - לפני הגזירה). החידוש בגזירה היה, שבמקרה של כרשינים - לעולם יש להם גדר של מאכל אדם, אע"פ שבשנה רגילה סתמן לבהמה.

לפי זה יש להטביר, שכרשינים וכל כיוצא בהם שבשנה מסוימת יחשבו עליהם לאדם - חייבים בתרומות ומעשרות.

הסיבה שגזרו דווקא בכרשינים יותר מכל שאר ירקות היתה:

"וצ"ל, דכרשינים כיון דבשני רעבון בנ"א קובעין עיקר סעודתן עליהן, ולכן גזרו עליהן שיהא דינם כחמשת המינים, משום איחלופייהו. ומכיון שגזרו שיהא כחמשת המינים - אף בשזרען לבהמה ג"כ חייב בתרו"מ, ושוב לא פלוג בין שני רעבון לשאר שנים. דבסיאה ואיזוב וכדו', לא אתו לאחלופי דלעולם נוהג בהם תרו"מ ומידע ידעי דבמחשב אלאכילה תליא. אבל כרשינים, דבשאר שנים פטורין לגמרי, אחי לאחלופי לפוטרו גס בשני רעבון ולכן גזרו עליהן לעולם".

יוצא, שבכרשינים, כשזרעם לאדם חייבין מדינא, אך כשזרעם לבהמה אין חיובן אלא מטעם גזירה. אך כל דבר אחר, ש"נזרע אדעתא למיכל, ונוהגין לאוכלם - מתחייב בתרומות ומעשרות". (ומשמע קצת מזה, שמבין שסיאה ואזוב נוהגים לאוכלם. ולפי הגזרתו לעיל - צ"ל נוהגים לאוכלם הרבה בני אדם. ורק אז - אס זרעם למאכל אדם - חייבים בתרו"מ).

במילים אחרות: גזירת כרשינים היתה דווקא על כרשינים. אך שאר מאכלים הנאכלים על ידי הדחק אין צורך בגזירה, כי ברגע שיהיה מצב שהרבה בני אדם אוכלים - נחשב שזרעם לאדם, וחייבים מדינא!

י"ב. חידוש: חילוק בין שני סוגי מאכל על ידי הדחק

למעשה מחלק הרב פרנק בין שני סוגי אכילה על ידי הדחק:

"יש דחק תלוי במאכל שבאמת אינו ראוי למאכל כגון כרשינין. ויש שהמאכל עצמו נוח וטוב למאכל, ומ"מ אינו נאכל אלא כשהאדם דחוק, שאינו מוצא מאכלים טובים מאלה".

לפי זה רוצה לומר, שעלי צנון ראויים לאכילה, רק שבשנות השובע אנשים אינם רוצים לטפל בזה. כנראה א"כ כוונתו, שמה שראוי על ידי הדחק (כגון שמטבלו בציר) חייב בתרו"מ מדין הגזירה. ומה שבמהותו נוח, ורק בגלל פינוק לא אוכלים, במהותו חייב בתרומות ומעשרות. לזה מסווג את עלי הצנון. ונזכיר את חילוקו לעיל (פ"י) שיש גם ממה ששקשה פיזית לאוכלו - והוא פטור לחלוטין מתרו"מ, כי אכילתו לאו שמה אכילה.

יעוין לעיל (סוף פ"י) שחקרנו מה דין פרי שראוי למאכל בשופי, ורק מסיבות חיצוניות אין רוב בני אדם אוכלים אותו. כאן משמע שלדעת הרצ"פ פרנק מדינא חייב. הדרישה שיהיה עומד למאכל הרבה בני אדם, ונזרע אדעתא דחכי, היא דרישה רק כאשר ישנה בעיה מסוימת לאכול את הפרי.

(למעשה בענין עלים מביא הוא ירושלמי (חלה פ"ד ה"ג):

"תורמין מעלי איסתפניני על איסתפניני במקום שאוכלים

אותה".

יש לציין בנקודה זאת שגם המעשר והתרומה (פ"ג בית האוצר אות ל"ח) הסיק כסברה הזאת שדבר הראוי לאכילה, ורק מנועין מלאכלן מצד התפנקות ולא משום שאין ראויין - כ"ש שנחשב אוכל. הדוגמא שהוא מביא הוא של קליפות תפוז.

וכן בציץ אליעזר (ח"א ס"א אות ד') :

קליפות תפוזים... שנאכלים בטוב ובריוח ע"י מרקחת, ורק הטורח לעשותם, ואין החיסרון במאכל גופא מה שלא נאכלים בתדירות".

י"ג. הטוברים שכרשינים הם אב-טיפוס לחיוב אוכל הנאכל ע"י הדחק

גם הציץ אליעזר (ח"ב סי' ז/א) דוחה את השיטה הסוברת שמאכל הנאכל לרוב בני אדם הוא אוכל, ובכרשינים גזרו רק על כרשינים (הוא מתיחס לשיטת הרב ישראל).

הוא מביא את דברי המשנה ראשונה ש"הני חשיבי טפי", ומבאר: כרשינים הם מאכל בהמה - אך לפחות יש עליהם שם של אוכל.

לעומת זאת, סטים וקוצה הם מיני צבעים. לכן גריעי טפי, ופחות שיין לגזור עליהם מאשר על מאכל בהמה.

"בשלמא כרשינים וכיוצא בהן, ששם אוכל יש עליהם בין כך, ורק צריכים לקבל השם לווי של אוכל "אדם" - לזה מטפיק אם רק נאכלים באיזה זמן שהוא, אזי נחשבים סו"ס גם מאכל אדם אף שאינם מיוחדים לאדם".

לרעיון זה מביא כלל חשוב ביותר:

"שהרי במשנה בפ"א דפאה ופ"ה דמעשרות לא כתוב כל המיוחד למאכל אדם כמו שמצינו בפ"ה דשביעית מ"א, שהיה משמע צריכים דווקא מיוחד. אלא כתוב בלשון: כל שהוא אוכל. והיינו כל שהוא אוכל אדם באיזה פעם שהוא ויש על הדבר שם מאכל.

וביותר שלא נזכר במשנה בכלל שם "אדם" רק סתם "כל שהוא אוכל".

ומוכיח עוד מכך שגם כשהרמב"ם מזכיר כל אוכל אדם - אינו מזכיר כל המיוחדים למאכל אדם. המסקנה היא שמה שחייב בתרו"ם:

"והיינו כל שנאכל ע"י אדם אפילו ע"י מיעוט, ג"כ חייב מ"מ מיהת מדרבנן כמו"ש גבי חרובין, וכן כל שנאכל באיזה פעם שהוא אפילו בשנות רעבון".

לעומת זאת לסטים יש שם "צבעים", ואין עליהם שם מאכל כלל. לכן לא מועיל מה שנאכל ע"י הדחק לתת לו שם אוכל.

בכרשינים האכילה היא על ידי הדחק, לכן מועיל להוסיף לזה לווי של "אדם", ובמיוחד שדי שראוי לאדם ולא צריך שיהיה מיוחד למאכל אדם.

ומוכח מדברי הרמב"ם שלא הביא שכרשינים אסורים כי גזרו עליהם אלא "הואיל ואוכלים אותן בשנות רעבון", וכן מהשערי צדק וערוה"ש לעיל - מוכח שהגזירה היא כללית.

אובאופן כללי, כשאנו באים להציע כללים ישימים למקרים אחרים, כותב
הציף אליעזר (ח"ב ט"ז/ג):

"כלל לא נזכר זה כלל בהפוסקים הנ"ל שצריכים לדעת
ברור שנמצאים בימי רעבון.

וחוץ ממה שיש עוד לעיין הרבה לומר שמספיק רק מה
שראוי ליאכל בימי רעבון, וגם אם לא נמצאים בימי רעבון
זה ימצאו בימי רעבון אחר, העיקר שראויים המה ונאכלים
בימי רעבון".

כמו כן הוא לומד (ח"ב סוף סימן ט"ז) מהרמב"ם בענין חרובים:
"גם דבר הנאכל אפילו תמיד אבל רק על ידי מיעוט בני

אדם ג"כ אינם חייבים אלא מדבריהם".
(יוצא, שמה שאמר הרע"ב בענין תלתן, שנאכל לקצת בני אדם הוי אוכל -
בפשטות מדאורייתא, כאן אומר הציף אליעזר שחייב רק מדרבנן. והוכחתו
היא מהרמב"ם שהיה בסיס לדברי ערוה"ש לומר שרק הנאכל על ידי רוב בני
אדם חייב מדאורייתא).

גם שיטת הישועת משה (זרעים סימן ל' עמוד ר"א):
"פשוט דכרשינים לאו דווקא, דה"ה לכל דבר הראוי
למאכל אדם בשעת הדחק כגון בזמן מלחמה וכדו', כמו שכתב
הערוה"ש העתיד נ"ב/ז" (שהבאנו לעיל).

לסיכום דבריהם: כל אוכל (לאפוקי מיני צבעים וכדו'), הראוי באיזה
פעם לאוכלו, אפילו על ידי הדחק או בשנות רעבון, יש עליו שם אוכל -
לפחות מדרבנן (אפילו אם נאמר שמדאורייתא צריך שנאכל לרוב בני אדם
כדעת ערוה"ש וציף אליעזר ברמב"ם). כרשינים לאו דווקא.

י"ד. סיכום

בעיקרון רק מאכל אדם מחויב בתרומות ומעשרות.
בהגדרת מאכל אדם מדאורייתא נחלקו המפרשים:
יש אומרים שכל שנאכל לקצת בני אדם חייב (רע"ב בהסבר תלתן והמעשר
והתרומה בענין קליפות).

יש אומרים שכל נאכל להרבה בני אדם במקום ובזמן מסוים חייב, בתנאי
שניתן לאוכלו בלא דוחק גדול מדי (רצ"פ פרנק בהסבר סוגית כרשינים).
יש אומרים שרק הנאכל לרוב בני אדם חייב (ערוה"ש סימן צ"א ועוד
בהסבר הרמב"ם בענין חרובים. לפי זה הרמב"ם בתלתן לשיטתו שמסביר בגלל
שנאכל בצעירותו ולא בגלל שנאכל לקצת בני אדם).

גזירת כרשינים הובילה לאפשרות שחז"ל שינו את הגדרים של החיוב
דאורייתא. זו דעת בעלי השיטה השלישית לעיל, שלדידם חז"ל באו ואמרו
שכל שראוי לאדם, בזמן כל שהוא, אפילו על ידי הדחק, ואף שבדרך כלל כלל
אינו עומד למאכל בני אדם - חייב מדרבנן בתרומות ומעשרות.

סטים וקוצה אינם חייבים:

לפי הגישה הראשונה, הם אינם חייבים כי אינם נאכלים לרוב בני אדם,
או להרבה בני אדם במקום מסוים.

לפי הגישה השנייה, הם אינם חייבים כי יש עליהם שם של צבעים ולא של
אוכל. ואף שטכנית ניתן לאוכלם על ידי הדחק.

נאכלים בדוחק. אלו נקראים "מאכל על ידי הדחק" ובהם יש לדון אם גזרו ליהם מדרבנן או לא. אך פרי הראוי לאכילה בשופי, אך בני אדם ממעטים אכלו מכל מיני סיבות חיצוניות - חייב בתרומות ומעשרות לכו"ע.

ישנם בפוסקים דיונים ספציפיים בקשר לחיוב קליפות בתרומות ומעשרות. ציץ אליעזר, לשיטתו, סובר שמה שראוי בימי רעבון וע"י הדחק - חייב תרו"מ. והוכיח זאת מכמה מקורות.

דעת החזון איש שקליפות פטורות מתרו"מ כי אין נאכלים לרוב בני אדם מו שהן. טוב - לשיטתו.

דעת הרב קוק (דעת כהן סי' רמ"א, וע"ע משפט כהן סי' פ"ד) שצריך היות עומד למאכל אדם. אמנם לא ברור אם צריך להיות עומד למאכל רוב דם, או הרבה בני אדם במקום מסוים, או קצת בני אדם. משמע קצת שצריך היות הרבה בני אדם (כמו הרצ"פ פרנק שראינו לעיל).

גם בענין עלים וגרעינים יש מקום לדיון נפרד בפוסקים, שכן מעבר עקרונות הכלליים שהובאו במאמר זה, ישנן הוכחות מיוחדות לכל נושא.

עוד מסתבר לומר, שחלק רקוב של פרי אינו ראוי כלל לאכילה אפילו שנות רעבון, וכן פרי רקוב, וא"א להפריש ממנו תרומות ומעשרות.

מסוגית תלתן למדנו, שפרי שהיה ראוי לאכילה, והפך אח"כ לפרי שאינו ראוי כלל - פקע ממנו חיוב תרו"מ. אם הוא ראוי בזקנתו רק לטעמא - חלקו האחרונים אם עדיין יש עליו חיבו תרו"מ.

רק לאחר הגדרות אלו, ניתן להתחיל לדון בסוגית הרע על היפה. מה נחשב אוכל - ניתן להפריש ממנו בעיקרון. אך צריך להשוותו לבירות סביבו על מנת לוודא שאין מפרישים מן הרע על היפה. בזמן הזה דיון ענין הרע על היפה רלוונטי רק בקשר למעשרות ולא בקשר לתרומות.